

УДК 322:2

DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.30>

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Андрій Кобетяк

*Державний університет «Житомирська політехніка»,
кафедра національної безпеки, публічного управління та адміністрування
вул. Чуднівська, 103, 10005, м. Житомир, Україна*

У статті здійснено дослідження міжконфесійних та державно-церковних відносин в Україні за період незалежності, що актуалізовано багатьма факторами та причинами. Проаналізовано сучасні вектори політики державної влади у релігійній сфері. Вказано, що історіографія досліджуваної проблеми є специфічною. Вона складається із кількох основних блоків. Зокрема у статті розглянуто політичний, філософсько-релігійнознавчий та богословський аспекти політики державної влади у контексті формування Єдиної Помісної церкви.

Стверджується, що проблема формування Єдиної православної церкви в Україні сьогодні стоїть надзвичайно гостро. Це питання національної безпеки, міжнародного визнання, консолідації українського суспільства, геополітичного впливу, уніфікації самоідентифікації українських громадян та важливий конфліктогенний чинник.

Визначено, що залучення церков до політичних процесів розглядається науковцями всього світу як багатогранна проблема. Доведено, що у XIX–XX ст., коли відбувся «парад автокефалій» на Балканах, питання церковної автокефалії знову виходить на перший план релігійно-політичних дискусій. Ключову роль відіграв національний чинник, який вкладається в основу незалежності кожної із Помісних церков. Автокефалія стає виключно політичним нашаруванням. У статті стверджується, що у православної традиції відсутнє загальноприйняте трактування взаємозалежності принципу автокефального статусу церков. Це призвело до різнопланової політики держав із домінуючим православним населенням стосовно церкви. Зазначається, що подальші наукові розвідки релігійної політики України та країн-носіїв православ'я доповнять виконане дослідження, адже становлення церкви – це процес динамічний. Доведено, що політика держави завжди ситуативна, відповідно зацікавлення політологами релігійною сферою завжди буде мати високий рівень актуальності.

Ключові слова: політичний вплив, автокефалія, чиновники, патріарх, етнополітика, церква, закон, фахові видання.

Державна політика щодо релігійних процесів в останні роки зазнала значних трансформацій. Перш за все, це спричинено плином часу і демократизацією суспільства. У країнах пострадянського простору сформувались особливі державно-церковні відносини, які характеризуються домінуванням держави над церквою та значним рівнем політизації релігії. Після 1991 р. Україна формує власне законодавство у релігійній сфері та будує свою державну політику. Вагомою ознакою сучасної релігійної ситуації у нашій країні є полірелігійність. Декларований високий рівень релігійності українського населення сприяє зацікавленості науковцями різних напрямків, що значно актуалізує обрану тему дослідження.

Джерельна база дослідження державної політики України у релігійній сфері неоднорідна. Вітчизняні та зарубіжні вчені у сферах релігійнознавства та політології демонструють різні підходи до висвітлення одного і того ж предмету дослідження. Зацікавлення релігійною політикою України закордонними виданнями спричинено активним розвитком православ'я та специфікою пострадянського регіону. Потужний негативний вплив Російської

православної церкви на церковні та політичні процеси молодих національних країн зустрічає опір та боротьбу останніх за церковну незалежність. Це спричиняє значний резонанс у геополітиці досліджуваного регіону.

Мета статті полягає у висвітленні політизації трансформаційних процесів інституту автокефалії та його значенні у сучасній церкві. Вітчизняні вчені присвятили значну кількість праць стосовно релігійної політики державної влади. Однак відзначимо, що переважна більшість досліджень вивчають або державну політику в цілому, або цікавляться православ'ям та міжконфесійними відносинами, оминаючи проблему релігійної політики.

Завданням дослідження є спроба напрацювання нового, альтернативного підходу до проблеми державної політики України у світлі вітчизняних авторів. Україна свідомо обрала напрям Євроінтеграції, тому бачення нашої релігійної політики є надзвичайно актуальним, адже маємо констатувати, що сучасні міжконфесійні та державно-церковні відносини в Україні далекі від зразково толерантних. А без цього входження до Європейського Союзу буде неможливим. Відтак, необхідно напрацювати нову парадигму державно-церковної взаємодії.

Методи дослідження. Відсутність розробленої методології та значний політичний інтерес призводить до появи нових теорій і систем державно-церковної взаємодії. Напрацювання нових підходів у вітчизняній науковій літературі щодо можливих напрямків гармонізації та синхронізації взаємовідносин між державними і релігійними інститутами, стимулюють необхідність систематизації наявних та нових методологічних напрацювань. Прикметним, на наш погляд, є розмежування методів з досліджуваної тематики на групи які дозволять скласти цілісне розуміння предмету державної релігійної політики та автокефальної проблематики: загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан наукової розробки обраної теми сьогодні неоднозначний. Тисячі політичних виступів, публічних заяв та офіційних листів державних діячів, богословів та ієрархів. Більшість із них мають чітко виражений конфесійний характер. Підписання Томосу для України в черговий раз привернуло увагу ієрархії, політологів та світських вчених зі всього світу. Маємо констатувати, що релігійна політика України формувалась епізодично. В черговий раз це питання привертало увагу перед державними виборами, коли політичні лідери, ідентифікуючи себе з певною конфесією, обіцяли їй процвітання, відповідно розраховуючи на електоральну підтримку адептів.

Про важливість та актуальність обраної теми свідчить низка сучасних дисертаційних досліджень, наприклад, В. Бутинського, М. Гергелюка, А. Дідківського, Є. Заремби, А. Матвієнко, архімандрита Кирила (Говоруна). Відтак, є реальна необхідність осучаснити та систематизувати знання про зарубіжних авторів та їх бачення українського церковно-політичного питання у контексті євроінтеграції України.

Відзначимо, що історія Європейських країн розглядається у значній кількості робіт вітчизняних та зарубіжних учених політичного та геополітичного характеру. Прикметно, що більшість із них покликана визначити місце і роль нової незалежної Української православної церкви у становленні України в новому геополітичному просторі Європи.

У літературній базі з теми дослідження закладена значна варіативність напрямків та підходів до висвітлення автокефальної тематики, що вимагає особливого аналізу та глибини вивчення. Джерельний блок представлений відносно уніфіковано в канонічному корпусі церковної літератури та соборних ухвалах та рішеннях, а також зафіксованих церковною традицією та Переданням.

Зміни на політичній мапі Європи потягнули і зміни в релігійному житті. Поява національних держав (Україна, Молдова, Македонія, Естонія) мала б посприяти зміні

церковної юрисдикції. Адже автокефалія для країн з православною культурою – це опосередковане визнання самостійності держави. Принаймні про це свідчить досвід сусідніх Болгарії, Сербії та Грузії. З іншого боку, молода Українська держава відчуває необхідність такого суспільного інституту, який користується високим ступенем довіри та легітимності, має чітку нерадянську спадщину, забезпечує тривалу історичну спадковість від княжої доби, а основне – здатен консолідувати розрізнені українські еліти [6, с. 256]. Автор погоджується з такою думкою В. Єленського. Саме релігійний фактор може посприяти повній консолідації української нації, якщо православні юрисдикції знайдуть шляхи поєднання. Впродовж 30 років незалежності спостерігаємо парадокс пов'язаний саме із ідентифікацією із православними юрисдикціями в Україні. Соціологічні дослідження різних організацій свідчать про найвищий рівень співвідношення респондентів із УПЦ КП (ПЦУ), а не з УПЦ (МП), 25-32 % та 7-12 % відповідно. Однак статистика парафіяльної мережі та духовенства свідчить про значну чисельну перевагу останньої. Це підтверджує думку про український вектор ідентичності наших співгромадян. Тому конституювання Єдиної національної церкви лише укріпить проукраїнські позиції.

Для аналізу формування державної політики України стосовно становлення Помісної національної церкви постає потреба у висвітленні та систематизації різноманітних підходів до його розуміння, обґрунтовані чинників, на основі яких має відбуватися процес становлення нової автокефальної структурної одиниці, а також в уточненні понятійно-категоріального апарату дослідження. Тому філософсько-політичний аспект дослідження повинен базуватися на вже наявному міждисциплінарному підході щодо аналізу означеної проблеми процесу толерантизації міжконфесійних відносин і формування оптимальної моделі державно-церковних стосунків України.

Оскільки проблема становлення нової незалежної церкви зачіпає різні сфери функціонування суспільства, то вона знайшла відображення в наукових дослідженнях істориків, соціологів, політологів, культурологів, філософів і богословів. У їхніх роботах проаналізовано структуру Вселенської церкви; політичний вплив держави на процес церковного адміністрування; еклезіологічне підґрунтя автокефального устрою; розуміння помісності; апостольську проповідь та формування перших незалежних церков; державно-церковний діалог; догматично-канонічне обґрунтування автокефалії; політичний досвід православно орієнтованих країн щодо конституювання церковної незалежності; можливості державного регулювання церковного процесу; моделі державно-церковної взаємодії провідних країн; порівняльний аналіз релігійної ситуації у країнах пострадянського простору; виявленні конфліктогенних чинників у релігійному середовищі України; прогнози міжконфесійної взаємодії. Це дає змогу більш широко розглянути досліджуваний предмет і його розуміння в суміжних дисциплінах.

Автор розділяє думку, що політичний ренесанс останніх років призвів до включення політичного фактору у абсолютно всі сфери людського життя, в тому числі і релігійної. Зведення проблеми Єдиної національної церкви виключно до рівня суспільної організації – хибний шлях. Згодом це може призвести до негативних наслідків у всьому східному християнстві, зокрема такої думки притримуються вітчизняні дослідники, наприклад В. Ігнат'єв [4, с. 102]. Відтак, ми погоджуємося з думкою заступника Голови Конференції Римо-католицьких єпископів в Україні, що проблема формування Єдиної Помісної церкви належить до сфери, де Церква самостійно не може вирішити цілий клубок факторів накопичених за десятиліття [9, с. 71]. Це саме стосується і забезпечення законодавства у сфері релігій. Держава повинна напрацювати та запропонувати на розгляд ВРЦ і громадськості власну парадигму бачення можливих принципів формування Єдиної церкви через встановлення тристороннього діалогу між державою та двома українськими гілками православ'я.

Здобуття Україною незалежності привело до формування різних підходів стосовно перспектив державно-церковних відносин, їх можна звести до трьох основних шляхів реформування: забезпечення рівності всім релігійним організаціям, надання державного статусу окремим християнським церквам, повне дотримання принципу свободи совісті. Вітчизняні дослідники розділяють таке бачення автором державно-церковної взаємодії, як приклад можна навести праці В. Щипцова [10]. Загалом, державно-релігійні відносини реалізуються відповідно до Конституції України, Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Загальний зміст цих документів визначає Україну як світську державу, що не надає переваги жодній релігійній організації.

Проблема формування власної незалежної церкви для сучасної України – це питання національної безпеки, ментального утвердження проукраїнського орієнтуру національної самоідентифікації, престижу держави на міжнародній арені, а основне – можливість консолідації громадян України навколо Єдиної православної церкви, яка є домінуючою конфесією в країні. Однак сьогодні констатуємо роздрібненість українського православ'я на кілька юрисдикцій. Найчисельнішими з них є Православна церква України та УПЦ (МП), хоча свою діяльність відновила ще УПЦ КП, наразі вона майже непомітна.

Необхідно звернути увагу на дисертаційне дослідження В. Яценка «Еволюція державно-церковних відносин в Україні». Дослідник – один із перших вітчизняних науковців, котрий формулює загальне визначення поняття «державно-церковних відносин», з яким погоджується автор, під якими розуміє взаємодію церковно-релігійних та конституційно-правових норм, під впливом яких і формується релігійно-соціально ситуація в Україні [11].

Зважаючи на складність ідентифікації об'єкту та багатовекторний міждисциплінарний характер дослідження у роботі весь масив джерел та літератури умовно можна розділити на три окремі пласти чи групи: праці політичного змісту, філософсько-релігійознавча література та церковно-богословські видання. До першої групи відносяться праці політологів, вчених у галузі державного управління, заяви політичних лідерів та чиновників, офіційні документи, дисертаційні та фахові дослідження в галузі державно-церковних відносин та ролі держави у формуванні міжцерковної взаємодії. В цій групі дослідники орієнтуються переважно на практичні питання доцільності та державних інтересів, а також національної безпеки. До другої групи варто віднести роботи світових та вітчизняних філософів та релігієзнавців, які з позиції академічного релігієзнавства вивчають проблему автокефалії, можливості державного регулювання цих процесів, структуру та процеси відновлення релігійної мережі, тобто все, що стосується теми дослідження з позицій філософського осмислення. Останню третю групу становлять офіційні документи церков, заяви ієрархів та Синодів, весь корпус канонічних постанов та правил церкви. Без врахування позиції Церкви та її лідерів неможливо налагодити конструктивний діалог ні між державою та церквою, ні між окремими гілками розділеного православ'я. Якраз третя група джерел засвідчує наявність різних еkleзіологічних підходів до розуміння сутності та природи церкви [13].

Відразу відзначимо, що окремі праці важко чітко ідентифікувати в конкретну групу. Перш за все, це пов'язано із складністю та багатогранністю предмету нашого дослідження. Крім того, є автори, наприклад державні чиновники, яких необхідно віднести до першої групи, однак вони в силу своєї прихильності до певної конфесії цього не приховують і публікують відверто конфесійні матеріали. А з іншого боку, є ієрархи чи богослови які демонструють академічну об'єктивність та позаконфесійний підхід [12].

Найприйнятнішою є класифікація джерельної бази за критеріями, які дозволять диференціювати наявну наукову та документальну спадщину на богословську, з вираженим конфесійним орієнтуром, та наукову академічну. Адже для комплексного дослідження

важливою умовою є всесторонність та представленість різних точок зору. Відтак, використано як академічну, так і «церковну» літературу. Саме це дозволяє масштабно розглянути проблему структури Вселенської церкви через призму її історичного розвитку та еkleзіологічного наповнення. Таким чином, весь історіографічний комплекс означеної проблеми можна умовно розділити на декілька умовних блоків.

Щодо напрацювання фактажу політологічних праць стосовно формування Єдиної церкви, необхідно згадати основні фундаментальні праці, які були цінними для написання даного дослідження, у їх історичному контексті. Важливими напрацюваннями у сфері державно-церковної взаємодії та досвіду державного регулювання на території сучасної України в радянський період є ґрунтовна монографія А. Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інститутів в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс» [1]. Автор детально аналізує процес державного впливу на релігійну ситуацію в Радянському Союзі. Описує всіх учасників конфесійної сцени України того періоду. Дослідник порівнює державні підходи до православної, греко-католицької, римо-католицької, реформаторської та іудейської спільнот.

Вітчизняні дослідження у сфері релігійної політики розпочинається із ґрунтовної монографії колективу авторів П. Косухи, А. Колодного і В. Єленського «Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози» [8]. Монографія присвячена буремному відродженню релігійного життя в Україні на моменті проголошення незалежності. Автори ґрамотно висвітлюють основні тенденції релігійного життя та дають прогнози, які й здійснилися в сучасності. Вже на початку 90-х автори детально розглядають особливості політичного контексту та релігійно правових норм у життєдіяльності українських православних церков. Подібною за формою та змістовим наповненням є дисертаційна робота відомого вітчизняного вченого та керівника державного органу у справах релігій В. Бондаренко, а також фундаментальна праця О. Сагана [7].

Вагомим внеском у науковий доробок стосовно необхідності налагодження державно-церковних відносин є монографія за редакцією І. Тимошенка «Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз)» [2]. Колектив авторів пропонує власні теоретико-методологічні засади формування нової парадигми державно-церковних відносин. Зокрема, автор погоджується з думкою Тимошенка про необхідність паритетних основ як між наявними в Україні конфесіями, так і у державно-церковних взаєминах. Цінними результатами книги є наявність порівняльного підходу механізмів політичного, організаційного та правового регулювання провідних демократичних країн світу. Крім того, цінним є історичний підхід запропонований у монографії, який поетапно розкриває формування основних векторів державно-церковної взаємодії в Україні.

Важлива для нашого дослідження є праця завідувача Відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень С. Здіюрука «Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття» [3]. У монографії висвітленоактуальні проблеми стратегії гуманітарної політики України. Одне із ключових питань, в якому автор поділяє думку Сергія Здіюрука, – це необхідність формування незалежної Української церкви. Одна із необхідних задач на цьому шляху – релігійно-церковна структуризація українського суспільства. Автор монографії слушно зауважує, що формування єдиної церкви змінить кон'юнктуру внутрішнього супротиву національній самоідентифікації українських громадян. Це значно посприє консолідації українського суспільства. Для цього необхідно налагодити чіткий механізм співпраці суб'єктів церковної та політичної влади. Ця співпраця повинна розпочатися на найнижчому рівні, наприклад на регулярному функціонуванні інституту капеланства, і закінчуватися макрорегулюванням міжконфесійних взаємин на рівні Всеукраїнської

Ради Церков. У монографії акцентується увага на проблемі стратегічного вибору України вдалої державно-церковної моделі взаємовідносин та релігійно-церковного устрою.

Духовно-релігійна складова національної безпеки – це, перш за все, особливий стан церковно-релігійного життя, при якому релігійні питання не можуть бути загрозами національній безпеці, цілісності держави та негативно впливати на її поступальний розвиток, а також на самобутність української культури в Україні та за її межами [2, с. 19]. Безперечно, політика України повинна бути направлена проти втручання інших держав у внутрішнє життя через засоби духовно-релігійного впливу, що особливо стало помітно після гібридної війни на Донбасі [5].

Підсумовуючи відзначимо, що у роботі весь масив джерел та літератури умовно можна розділити на три окремі пласти чи групи: праці політичного змісту, філософсько-релігієзнавча література та церковно-богословські видання. До питання автокефалії та структури Вселенської церкви зверталися провідні богослови, ієрархи та великі отці Церкви. Були певні «сплески» богословської думки, як в епоху Вселенських соборів та періоди занепаду. Сьогодні науковці, ієрархи та богослови знову активно обговорюють церковну ситуацію, що пов'язано із кризою православ'я в цілому та активізацією православно-католицького діалогу. Особливо привертав увагу Великий Критський собор 2016 р. та надання Українській церкві Томосу.

Отже, з одного боку, можна констатувати значний науковий та теологічний аспект актуальності зазначеної проблематики та наявність низки ґрунтовних праць. З іншого – проблема набуття автокефального статусу та чіткого визначення межі канонічної території впливу залишається відкритою. У наукових працях не простежується чіткий зв'язок між еkleзіологічною моделлю ідеальної церкви Христової та сучасним адміністративним укладом церковного життя. Наявність ряду малодосліджених наукових проблем щодо автокефального облаштування Вселенської церкви значно актуалізує обрану тему.

Список використаної літератури

1. Войналович А. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інститутів в Україні 1940-1960-х років : політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.
2. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз) : монографія / С. Сьомін, Ю. Кальниш, В. Петрик, В. Остроухов. За ред. І. Тимошенка. Київ : Вид-во Європейського університету, 2002. 136 с.
3. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття : монографія. Київ : Знання України, 2005. 552 с.
4. Ігнат'єв В. Українське православ'я і націософія. Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації: Збірник наукових праць. Київ : Світ Знань, 2007. С. 102–107.
5. Кремінь В., Бінко І., Головащенко С., Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення : монографія. Київ : МАУП, 1998.
6. Релігія і нація в суспільному житті України і світу / За ред. Л.Филипович. Київ : Наукова думка, 2006. 287 с.
7. Саган О. Уся правда про українське церковне питання. Київ, 2021. 48 с.
8. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози : монографія. НАН України. Ін-т філософії / Ред. кол. П. Косуха, А. Колодний, В. Єленський. У 2-х ч. Київ, 1994. 320 с.
9. Трофим'як М. Проблема законодавчого врегулювання діяльності церков. Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації : Збірник наукових матеріалів. Київ : «Світ Знань», 2007. С. 71–72.

10. Щипков О. Церковно-суспільні відносини і проблеми державного регулювання. *Людина і світ*. 2000. № 9. С. 12–15.
11. Яценко В. Еволюція державно-церковних відносин в Україні : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.06. Історія філософії. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 1993. 150 с.
12. Kuzio T. *Russian Nationalism and the Russian-Ukrainian War: Autocracy-Orthodoxy-Nationality* (1st ed.). Routledge, 2022.
13. Sanderson C. W. *Autocephaly as a function of institutional stability and organizational change in the Eastern orthodox church*. University of Maryland, College Park, 2005. 196 p.
14. Papkova I. *The Orthodox Church and Russian Politics*. New York : Oxford University Press, 2011. 265 p.

RELIGIOUS POLICY OF UKRAINE IN CONTEMPORARY NATIONAL HISTORIOGRAPHY

Andrii Kobetiak

*Zhytomyr Polytechnic State University,
Department of National Security, Public Administration and Management
Chudnivska str., 103, 10005, Zhytomyr, Ukraine*

The article examines inter-religious and state-church relations in Ukraine during the period of independence, which has been updated by many factors and reasons. Modern vectors of the state government's policy in the religious sphere are analyzed. It is indicated that the historiography of the investigated problem is specific. It consists of several main blocks. In particular, the article examines the political, philosophical, religious, and theological aspects of state power policy in the context of the formation of the United Local Church.

It is claimed that the problem of the formation of the United Orthodox Church in Ukraine is extremely acute today. This is a matter of national security, international recognition, consolidation of Ukrainian society, geopolitical influence, unification of self-identification of Ukrainian citizens and an important conflict-causing factor. It was determined that the involvement of churches in political processes is considered by scientists all over the world as a multifaceted problem.

It is proved that in the 19th-20th centuries, when the "parade of autocephaly" took place in the Balkans, the issue of church autocephaly again came to the forefront of religious and political discussions. The key role was played by the national factor, which forms the basis of the independence of each of the Local churches. Autocephaly becomes exclusively political layering. The article claims that there is no generally accepted interpretation of the interdependence of the principle of the autocephalous status of churches in the Orthodox tradition. This led to a multifaceted policy of states with a dominant Orthodox population in relation to the church. It is noted that further scientific explorations of the religious policy of Ukraine and the Orthodox countries will complement the completed research, because the formation of the church is a dynamic process. It has been proven that state policy is always situational, accordingly, the interest of political scientists in the religious sphere will always have a high level of relevance.

Key words: political influence, autocephaly, officials, patriarch, ethnopolitics, church, law.